

A francia reneszánsz fordítási elvei – mai szemmel

Hell György

E-mail: hell.gyorgy@mail.iif.hu

Kivonat: A francia reneszánsz a fordításelmélet kérdéseiben csak részben követi az olasz humanisták felfogását. A két ország jellemző nézeteit a cikk Bruni és Dolet munkáinak összevetésével mutatja be. A népi nyelvre való fordítás hangsúlyozásával és az ezzel kapcsolatos kérdések elemzésével a francia humanisták előkészítették és megalapozták a további századok elgondolásait. A francia reneszánszban vegyesen használt szó szerinti és szabad fordítási módok viszonyát a cikk példákön elemzi és egy szintetikus illetve analitikus szövegértési-szövegalkotási módra vezeti vissza. A dolgozat befejező része az elmondottak fölhasználásával általános fordításelméleti kérdésekkel foglalkozik.

Kulcsszavak: fordítás, francia reneszánsz, Dolet, Bruni, szó szerinti és szabad fordítás, analitikus és szintetikus fordítás.

Az irodalomtörténet a franciaországi reneszánsz időszakát 1515-től, I. Ferenc trónra lépésétől 1610-ig, IV. Henrik király haláláig számítja, de humanisták már jóval korábban voltak az országban és velük együtt a humanista gondolkodásmód sem hiányzott a francia kulturális életből. A klasszikus szerzők művei már a XIV. sz. végétől szerepelnek a párizsi egyetem tananyagában és a humanizmus atyjának, Petrarcanak a körében is találunk franciákat. Az első ismertebb humanisták az 1400-as években adták ki műveiket: Jean de Montreuil a század első negyedében ókori szerzőkről és ezek műveiről írt ismertetések, Fichet Guillaume (1433–1490) Petrarca írásai nyomán kezdett el a klasszikus latin nyelvvel foglalkozni. Avignonban és Párizsban tanult, de csak Milánóba szóló diplomáciai küldetésének ideje alatt ismerkedett meg igazán az itáliai humanisták tevékenységével. A klasszikus kultúra elterjesztésének vágya arra készítette, hogy német nyomdászokat hívjon Párizsba, akik a Sorbonne épületében hozták létre az első francia nyomdát. Budé (1467–1540) a görög nyelv oktatását szervezte meg Párizsban, és európai híru szakértője volt ennek a nyelvnek. Ő beszélte rá du Bellay-vel közösen I. Ferenc francia királyt arra, hogy egy három nyelvet (a görögöt, a hébert és a latint) oktató kollégiumot alapítson, melyből aztán a Collège de France alakult ki. A nyomdászat meghonosításával a francia humanisták nagy számban adták közre fordításokban a klasszikus szerzők munkáit: Senecát, Plutarchost, Cicerót, Ovidiust, Aesopust, Vergiliust, Lucianost, Homéroszt, Catót, Liviust stb. A klasszikusok szövegeit a humanista filológia

szempontjainak alkalmazásával készítették elő a kiadásra, tanulmányokban értelmezték a szerzők munkáit, de arról is írtak, hogyan kellene szerintük helyesen fordítani. Humanista szokás szerint latinul fogalmaztak, de jellemző módon nemcsak latinra fordítottak, hanem sokkal inkább franciára.

A francia reneszánsz történetének igen bő az irodalma, és a korszak fordítási kérdéseit is sok munka feldolgozta már. Közülük Glyn P. Nortonnak 1984-ben megjelent munkája tekinthető olyan alapvető írásnak, mely egy sokoldalú tájékozódáshoz a legtöbb adatot szolgáltatja. Jelen cikk megállapításai nagyrészt az ő eredményeire támaszkodnak, de háttérként szolgálnak olyankor is, amikor egyes részletkérdések magyarázatában tőle eltérő szemléletet alkalmazunk.

A francia reneszánsz fordítási irodalma csak a XVI. században bontakozott ki a maga teljességében. Több szerző véleménye szerint az alkalmazott fordítási mód szempontjából ez az időszak két szakaszra osztható: az egyikben az értelem szerinti fordítást tartották helyesnek, a másikban a szó szerinti. Az első a XVI. század első felére volt jellemző, a második a század végére. Mivel a francia humanizmus időben követte az itáliait, természetesnek tűnik, hogy a francia humanisták átvették és követték az itáliai gyakorlatot. Tudjuk, hogy az ókorban Cicero és Quintilianus írásai alapján a leendő rétoroknak be kellett mutatni, mennyire tudják fordításaikban az eredetit egy azonos értékű, de azért egyéniségüket is kifejezésre juttató, irodalmi értékkel rendelkező latin szöveggel viszszaadni. A XV. században az itáliai humanisták ezt a módszert klasszikus latin tudásuk igazolására használták fel, illetve arra, hogy fordításaikban az eredeti mű értékeit tökéletesebb irodalmi formában fejezzék ki. Így kívánták megmutatni, mennyire rosszak a már meglévő (középkori) fordítások. (Brunit például azért bírálta kortársai, mert Arisztotelész *Nikomakhoszi Etikáját* túlzottan ékes stílusban fordította latinra.)

Az itáliai humanisták fordítási gyakorlata természetesen hatott a franciaországi fordításokra, de a francia humanisták Cicero nézetein túl Horatiusnak az *Ars poetica*-ban kifejtett véleményét tartották nagyon fontosnak. Ebben a munkájában Horatius azt tanácsolja az íróknak, hogy a közismert idegen munkákat úgy alakítsák át sajátjukká, hogy a szó szerint fordító hűséges tolmács (*fidus interpres*) eljárása helyett változtassanak az eredetin (*Ars Poetica* 133–134). Mivel Horatiusnak ezeket a sorait a fordításra is alkalmazni lehetett, már évszázadok óta többen is hivatkoztak rájuk (Szent Jeromos is megtette), még hozzá többféle értelmezésben. Egyesek Horatius szavaiban a szó szerinti fordítás elutasítását látták, mások ennek helyeslését. Az igazi jelentés tisztázására sehol sem bontakozott ki olyan elterjedt vita, mint Franciaországban. A XVI. század első felében a szó szerinti fordítást elítélő nézet számított általánosan elfogadott véleménynek, és csak a század második felében érvényesült a filológiaiailag pontosabb értelmezés, amely szerint Horatius valójában helyesli a szószerintiséget. A rétori fordításokban megengedett módosítási lehetőségek mellett Horatiusnak a korábbi módon értelmezett tanácsa erőteljesen növelte a szabad fordítás tekintélyét a francia humanisták között.

A XVI. század első felében a szabad fordítás gyakorlatát Franciaországban az itáliai hagyományon túl még más nézetek is támogatták, de ezeket már a nyelvek mibenlétére vonatkozó elgondolásokból vezették le. A fordítást szüksé-

gessé tevő nyelvi sokféleség a Biblia elbeszélése szerint úgy jött létre, hogy Isten az egekbe törő embert többnyelvűséggel sújtotta. A több nyelv nemcsak az emberek között okozott zavart, de azzal is együtt járt, hogy az új nyelvek közül egyik sem volt már olyan tökéletes, mint az egyetlen eredeti ősnyelv. Míg az eredeti nyelvben a szavak az alaki tulajdonságaikban is kimutatták jelentésüket, a bábéli nyelvzavar után létrejött nyelvekből (a hébert kivéve) ez a jellegzetesség már hiányzott, vagy csak nyomokban volt megtalálható (pl. a „sikoly”-ban igen, de a „töpreng”-ben nem) (Foucault 2000: 57). A humanisták szerint a fordítónak jogában állt úgy megváltoztatni a kiinduló szöveget, hogy az világosabb és tökéletesebb legyen az eredetinel, azaz közelítse meg az ősnyelv teljességét. Ettől az elgondolástól eltérően francia sajátosságnak számít, hogy ők a nyelvi változásokat a népek kultúrája közötti eltérésekkel hozták kapcsolatba. Robert Estienne szerint a nyelvek közötti különbségek egyúttal a beszélők kulturális élete közötti különbségek következményei, ami miatt a régi szövegek megértéséhez a kellő nyelvtudás mellett a nyelvet használó nép kultúrájának ismeretére is szükség van (Norton 1984: 330).

A szabad fordítás elsődlegességét valló francia humanisták az értelmezés és a fordítás közötti viszonyra hivatkozva is érveltek a szabad fordítás helyessége mellett. A középkorban, de már Szent Jeromosnál is az eredeti és a fordított szöveget nem csupán annak alapján tekintették azonosnak, hogy a két szöveg nyelvi (szó szerinti) jelentése volt azonos, hanem arra hivatkozva is, hogy jelentés által lehetővé tett, átvitt képi vagy misztikus értelmezés szerint is egyeznek.

A szigorúan szó szerinti értelmezés és a szó szerinti fordítás imént vázolt leértékelődésének következményei egyértelműen megjelennek abban a vitában, amelyet a Sorbonne teológusa, François de Montholon folytatott az I. Ferenc által alapított kollégiumnak a „királyi lektorai”-val. Az utóbbiakat ugyanis a király nemcsak a három nyelv tanításával bízta meg, hanem azzal is, hogy klasszikus szerzőket fordítsanak. Montholon 1533-ban azt vetette a lektorok szemére, hogy következetes, szó szerinti fordításukkal nemcsak a patrisztikus hagyományról feledkeztek meg, hanem Horatius tanításáról is, aki az ilyen eljárást a tolmácsok gyakorlatának tartotta és helytelenítette.

A francia reneszánsz fordítási módszereinek sajátosságait, a francia és az olasz reneszánsz fordítások közötti viszonyt úgy tudjuk szélesebb alapokon és jobban megismerni, ha a korszak két jelentős fordításelméleti munkáját hasonlítjuk össze egymással. A két munka közül az egyik Leonardo Bruninak a *De interpretatione recta* című írása (in Mauritio 1995), a másik Etienne Dolet-nek (1509–1546) *La Manière de bien traduire* című értekezése. Bruni élete Firenzéhez kötődik, ott tanult görögül, és a hírneves Chrisolaos egyik legjobb tanítványának tartották. Sok görög fordítása maradt ránk, a híres szónokok mellett Platont és Arisztotelészt fordított, az utóbbinak *Nikomakhoszi etikája* különösen ismertté tette a nevét. Fordításelméleti munkájával – ez egy körülbelül 30 oldalas írás, melyet az 1520-as években írt – a fordításai körül kialakult vitákra kívánt válaszolni.

Etienne Dolet már fiatalon a latin nyelv elismert szakértőjének számított, aki fordítások mellett egy *Commentarii linguae latinae* című, etimológiai és szakterminológiai munkát is írt 1536-ban. Nyomdásznak állt, majd egyik

fordításában az eredeti görög szöveget úgy adta vissza latinul, hogy abban a lélek halhatatlanságát egyértelműen tagadta, holott erről az eredeti szöveg csak bizonyos fokú kétértelműséggel nyilatkozott. Dolet kiállt fordítása mellett, aminek máglyahalál lett a következménye. A *La Manière de bien traduire* című írását egy terjedelmesebb munka egyik fejezetének szánta, de ezt a részt még az egész könyv megírása előtt, 1540-ben külön munkaként kiadta. Dolet munkája több mint 100 évvel követte Brunin írását a rá való hivatkozás nélkül (a humanisták között ez eléggé elterjedt szokás volt), holott Steiner (1975) és Norton (1984) is egyértelmű kapcsolatot lát a két munka között. Mivel Dolet Brunitól eltérő módon pontokba szedve részletezi a jó fordítással kapcsolatos megállapításait, a továbbiakban az ő munkájában megadott szempontok segítségével fogjuk a két humanista nézeteit egymással összehasonlítani és a fordítás kérdéseit elemezni.

Munkájának első két pontjában Dolet a sikeres fordítás feltételeiről beszél, és azt kívánja meg a fordítótól, hogy tökéletesen értse meg a szöveget és ismerje jól a nyelvet. Mindkét kívánalom Bruninál is megtalálható, de fölcserélt sorrendben: ő a kiváló nyelvtudást említi elsőnek és csak másodikként a jó szövegértést. Mivel nem kétséges, hogy egy jó fordítónak mind a két tulajdonsággal rendelkeznie kell, a két szerző sorrendi eltérése mögött nem kell lényeges különbségeket föltételeznünk: Dolet a jó szövegértés mögött a jó nyelvtudás meglétét tételezi fel, Brunin pedig a jó nyelvtudásból vezeti le a jó szövegértést. Mind a két képesség egyformán fontos, és a meglétük föltételezi egymást. Mi sem mutatja ezt jobban, mint Bruninak az az eljárása, hogy írása első részének az elején (I.1) a két nyelvben való jártasságot (*peritiam*) kívánja meg, de később, amikor a fordítói hibákról beszél (I.6), a megértésből fakadó hibákat a fordítás megfogalmazásában elkövetett hibák elé helyezi („[...] *male capit* [...] *male reddit* [...]”)

A nyelvtudás kérdésével a klasszikus latint mintaszerűen használó Brunin sokat foglalkozik. A *De interpretatione recta* bevezető részében (I.2) a fordítótól megkívánja, hogy forrásnyelvi ismeretei legyenek kiterjedtek (*magna*), csiszoltak, (*trita*), szabatosak (*accurata*), rendkívül jók (*quaesita*), alapuljanak széles körű olvasottságon, sokoldalú nyelvhasználaton (*peritissima*) és foglalják magukba a szóképek ismeretét. A célnyelv ismeretére vonatkozóan szinte még ennél is többet kíván: legyen ura (*in ea dominetur*) és birtokolja teljes mértékben (*in sua totam habeat potestate*) (I. 4). Ha jól meggondoljuk, akkor a nyelvtudásnak ilyen foka csak az anyanyelvi kompetenciáról mondható el, de Brunin ezt arra a klasszikus latinra vonatkozóan kívánja meg, amely akkoriban már senkinek sem volt anyanyelve. Ilyen fokú tudást csak a klasszikusok kimerítő és állandó olvasásával lehet megszerezni, aminek eredményeként a humanista nemcsak a szerzők szókincsét és mondat szerkesztési módját sajátítja el, hanem a jellemző szókapcsolatokról, azok előfordulási gyakoriságáról is ismereteket szerez, hiszen csak ezek birtokában várható el tőle, hogy megfelelően klasszikus szöveget alkosson. Bruninak ez az elvárása nagyon hasonlít a gépi fordításban újabban alkalmazott módszerhez, amellyel a fordított szöveg megnyugtatóan megbízható szókapcsolatait hasonló fordítások statisztikai adatainak felhasználásával válogatják meg. De napjaink emberi fordításának gyakorlatában sem ismeretlen az efféle megoldás: Klaudy Kinga az Európai Unió szövegeinek for-

dítására a már meglévő hasonló fordítások tanulmányozását javasolja, illetve a korpusznyelvészet legújabb eredményeinek megismerésére buzdít, mert szerinte ezek hasonlítják össze megbízható módon a forrásszövegek és a célszövegek jellegzetességeit egymással. A korpusznyelvészetből szerezhető ismeretekre nemcsak a terminusok következetes használata érdekében van szükség, de a fordító igazában csak így sajátíthatja el a szándékosan jellegtelen, semmilyen nemzeti kultúrához nem kötődő (EU-s szövegek) semleges stílussajátosságait is (Klaudy 2004: 11–23 és 13–14, illetve Klaudy 2001). A szövegeknek Bruni által sugallt és a mai gyakorlatban is alkalmazható összevetése természetesen nem ugyanaz: Bruni az akkoriban meglévő klasszikus latin szövegekben keresi a kapcsolódások jellegzetes gyakoriságát, azaz egy zárt és mennyiségében véges korpuszt használ, míg egy mai hasonló eljárás nyitott halmazt képviselő szövegekkel dolgozik, melyek az állandó bővülés miatt sosem adhatnak véglegesnek tekinthető kapcsolódási mintákat. (Mai gyakorlatunkban a fordítónak mindig kreatívna kell lennie.)

Dolet egészen más szempontok alapján beszél a nyelvtudás kérdéséről, mint Bruni. A forrásnyelv megszerzésének módjáról hallgat, nem tudjuk, ő hogyan, hol tanult meg latinul, célnyelve pedig nem a latin, hanem a francia. A francia humanisták értekezéseiket latinul írták, de inkább fordítottak franciára, mint latinra. (Nem lehet véletlen, hogy Dolet-nek a *La Manière de bien traduire* az első francia nyelvű értekezése.) Az egységesülő francia királyságban nagy területeken egymástól eléggé eltérő idiómákat használtak, és királyi intézkedések sorára volt szükség ahhoz, hogy a Párizs környéki francia terjedjen el és szilárduljon meg a királyság egységes nyelveként (Herman 1966: 199–240). Dolet (jó humanista módjára) azt várja el a jó fordítótól, hogy az eredeti latin szöveg szépségét teljes egészében vigye át a franciára, ami nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy a fordítónak az írókkal azonos értékű munkát kell létrehoznia a nyelv műveltebbé tétele érdekében, és hogy a fordítás irodalmi alkotásnak számít. Nem könnyű meghatározni, mit jelent ilyen körülmények között a jó nyelvtudás, de az a tény, hogy a francia humanisták nem latinra, hanem anyanyelvükre fordítottak, és egy népi nyelvre vonatkoztatva beszélnek a fordítás kérdéseiről, lényeges változásokhoz vezetett a fordításelmélet történetében. A latin nyelv a reneszánsz után rohamosan vesztett fontos kulturális és kulturákat közvetítő szerepéből, helyét a népi nyelvek vették át, és a fordítások is népi nyelvekre történtek. Bruni is írt olasz nyelven verseket, mintaszerű búcsúbeszédet is tartott olaszul (Hankins 2006: 11–29), de amikor a fordítással kapcsolatban beszél két nyelvről, akkor ezek nála a görögöt és a latint jelentik. A fordítás mikéntjéről írt, említett dolgozatában sehol sem találunk népszerű példákat. Dolet vele ellentétben mindig a népi franciát tekinti második nyelvnek, és arra vonatkozólag fejt ki elvárásait. Éppen ezért mindaz, amit a további évszázadokban a fordítások elvi háttéréről mondani lehetett, nem az olasz, hanem a francia humanisták megállapításaira épül.

A szövegértés alaposságára vonatkozó elvárás Doletnél első pontként szerepel, de mibenlétére sem ő, sem Bruni nem ad részletes választ. Bruni egy hasonlattal arra utal, hogy a jó fordító egy képet másoló festővel azonosítható, aki a legapróbb részletekben is észreveszi az ő megfigyelésében és a másolandó

kép szerzőjének megfigyelésében található különbségeket, de ezek tudatosulása mellett azt is tudja, hogy neki nem a saját elgondolását kell megfestenie, hanem a másolt festőét. Munkájának sikere az eltérések részleteinek tökéletes megértéséből és utánzásából fakad (*De interpretatione recta*, I.7). Bruninak ez a példája ma is él, és sokan hivatkoznak rá.

Dolet egy nyelvi példával szemlélteti, mit is ért a jó szövegértésen. Cice-ro egyik szövegéből vett *animus* és *anima* szavak közötti finom különbségeket elemzi. Rámutat a franciára való fordítás során keletkező nehézségekre és tisztázza, hogy minden nyelv olyan egyedi sajátságokkal rendelkezik, melyek egymással nem mindenben egyeztethetők össze. Dolet szerint a fordítónak annyira jól kell ismernie mindkét nyelvet, hogy mindig meg tudja állapítani, hogyan lehet ugyanazt egy másik nyelven visszaadni. Egy másik munkából, mely az ő írásával mintegy azonos időben jelent meg, föltételezhető, hogy Dolet számára a tökéletes értés a szerző gondolatainak olyan alapos megismerését jelenti, mely lehetővé teszi számára, hogy ugyanazzal a természetességgel és biztonsággal fejezze ki őket, mint saját gondolatait. Nem tekinti őket saját eredeti gondolatainak, de annyira magáévá tette őket, hogy az új nyelvi megfogalmazásban fordítóként teljesen függetleníteni tudja magát az idegen nyelv hatásától. Nem kétséges, hogy egy ilyen szövegértés az anyanyelvi nyelvhasználatnak felel meg, amely intuitív módon működik a beszélőben.

Amikor a nyelvtanról semmilyen tudatos ismeretekkel nem rendelkező öt-éves gyerek fölfogja és átérti a neki fölolvastott vagy elmondott mese részleteit, akkor egy ilyen nyelvértési mód működik benne. Az sem kétséges, hogy a grammatikai műveltséggel nem rendelkező felnőtt ugyanezt a készséget használja tökéletesebb változatban, amikor a meséknél sokkal összetettebb szöveget megért. Ma még egészen pontosan nem tudjuk, miben áll az ilyen szövegértés, de meglétét senki sem tagadhatja (Az anyanyelvi és a fordítói szövegértések közötti különbségekről ld. Gadamer 1984: 269–273). Két nyelv „tökéletes” ismerete esetén az egyik nyelven írt szöveg megértését követheti egy olyan mozzanat, amely a megértett tartalmat közvetlenül egy másik nyelv kifejezési lehetőséihez kapcsolja. Ilyesmire gondolhatott Bart István, amikor a műfordítás mikéntjéről a következőket írja: „Ha a fordítót – mármint a *műfordítót* – kérdezzük, hogyan is dolgozik, akkor vagy minuciózus, technikai magyarázatokat kapunk, vagy azt a – részben tanácsstalanságot, részben pedig közönyt kifejező vállrándítással kísért – választ, hogy „egyszer csak *megszólalt* magyarul a szöveg” (Bart 1980: 238, eredeti kiemelés). A szövegértésnek ilyen intuitív változata mellett létezik még az értésnek egy olyan fajtája is, amely tudatosnak mondható, mert a nyelv grammatikai jellegzetességeinek ismeretére és szándékos fölhasználására épül. A továbbiakban még tárgyalni fogjuk, milyen szerepe van ennek a szövegértésnek a fordításban.

A tökéletes szövegértésnek van egy olyan vonatkozása is, amelyről Dolet nyomán nem szabad megfeledkeznünk: vajon minden fordítónak minden esetben szakmai színvonalon is meg kell értenie a fordítandó szövegét? Ha igen (és egy ilyen értelmezés Dolet elvárásában egyértelműen benne van), akkor minden szakszöveget csak megfelelően képzett szakember fordíthat, hiszen egy adott szöveget csak ő tud a kívánt teljességgel megérteni. A kérdésre adható

válasz – nyilván – a szakterülettől is függ, de fordítástechnikai és a fordítás oktatására vonatkozó gondokat is érint. Kérdéses, hogy mai gyakorlatunk ki tud-e elégíteni egy ilyen igényt, vagy megelégedhetünk szaklektorok alkalmazásával.

A fordításról írt tanulmányában a harmadik pontként Dolet elveti a szó szerinti fordításokat, és csak a jelentés szerint megfogalmazottakat fogadja el helyesnek. Ezzel az igényével Dolet tulajdonképpen a humanisták (és Bruni) fordítási felfogását követi, akik következetesen a cicerói szabad rétori fordítási módot alkalmazták munkáikban. A „szó szerinti – jelentés szerinti” kettéosztás Szt. Jeromosnál található meg legelőször kifejezetten ebben a megfogalmazásban, de nem kétséges, hogy Ciceróra nyúlik vissza. A szó szerinti fordítással szemben nem könnyű meghatározni, tulajdonképpen miben is áll a jelentés szerinti fordítás, hiszen a szembeállításba semmiképpen sem szabad beleérteni azt, hogy a szó szerinti fordítás nincs tekintettel a jelentésre. Az sem helyes, ha a jelentés szerinti fordítást túl távan értelmezzük. Heinrich von Kleist (1777–1811) mondatát (*Der Amtmann sagte, dass er ja den Wert der Besizung in Dresden keineswegs beurteilen könne, [...] nyilván mindkét alábbi módon le lehet fordítani a/ Az ember, aki tisztviselő volt, azt mondta, hogy a Drezdában található birtok értékét semmiképpen sem tudja felbecsülni; illetve: b/ A tisztartó azt mondta, fogalma sincs a drezdai ingatlan értékéről.* Nem lehet kétséges, hogy Kardos Lászlóé a jó fordítás, holott jelentését tekintve az első sem kifogásolható (Szabó 1968: 177).

Akik valamilyen meghatározást próbáltak adni a jelentés szerinti fordításra, a szó szerinti fordítás tulajdonságaiból indultak ki, és ahhoz viszonyították. Dolet azzal jellemzi az értelem szerinti fordítást, hogy abban a szóképek és fordulatok elhagyása, illetve újak betoldása után még megmarad a jelentés (Dolet 1540: 50). Hozzá hasonlóan vélekedett a neves spanyol fordító, Alfonso de Madrigal, amikor úgy látja, hogy a jelentés szerinti fordításban „sok hozzáadás és változtatás” („[...] muchas addiciones et mudamientos”) található (idézi: Hermans 2013: 5). Az ilyen kijelentések tulajdonképpen azt jelentik, hogy a jelentés szerinti fordítás olyan szó szerintinek felel meg, amelyik kihagyásokat és változtatásokat tartalmaz. Ha jól meggondoljuk, a két fordítási módnak a viszonyát ma sem látjuk másként. Az eltérés a megközelítési módban található csak: az eltérések meghatározásában nem a szó szerinti fordításból indulunk ki, hanem a fordításban használt eljárásokat – a változtatást, kiterjesztést, egyszerűsítést, átalakítást, szórendcserét, átvételt, kölcsönzést stb. – vesszük alapul, és ezek előfordulási gyakorisága alapján teszünk különbséget a kétféle fordítási mód között. (A későbbiek során látni fogjuk, hogy a jelentés szerinti fordításban valóban benne rejlik egy szó szerinti fordítás.)

Dolet nem beszél kihagyásokról és bővítésekről, de abban a fordításában, amelyben saját, latin nyelven írt elbeszélését franciára ülteti át, kiterjedten alkalmazza ezeket a módosításokat (Powell 2012: 19). A *La Manière* szerint nem kell olyan mértékig hűségesnek lenni (*asseruir*) a szerzőhöz, hogy szóról szóra kövessük; inkább a jelentésre kell ügyelni, akár a szórend megtartása nélkül, mert nemcsak a fordítandó szöveg sajátosságaira kell tekintettel lenni, hanem a célnyelvre is (Dolet 1540: 5). Ezzel a kívánalmával Dolet francia humanista kortársainak igényéhez csatlakozik, akik számára a népi nyelven írt fordítások

elszaporodásával egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a klasszikus latin szerkesztési módok helyett a saját népi nyelvhasználati szokásokat kell alkalmazni. Ritkultak, majd eltűntek a kor szövegeiben a terjedelmes körmondatok, és a stílust szolgáló szórendet a népi nyelvekre jellemző szintaktikai szórend váltotta föl (Scaglione 1972: 145–148, ill. 151–155). A latin és a népi nyelvek közötti kompozíciós különbségek talán semmilyen más európai nyelvben sem voltak olyan észrevehetőek, mint a szigorúan SVO szórendet követő franciában. A nagyon eltérő latin szórend a fordítókat arra készítette, hogy a forrásnyelvet öntudatlanul követve szokatlan kiemeléseket alkalmazzanak francia mondataikban. Dolet a nyelvhasználat (*usus*) szokásrendjére hivatkozva kíván meg egy kifogástalan francia szórendet, de elvárásai nemcsak a fordítás gyakorlatára vonatkoztak, hanem a korabeli francia grammatikák elvi kérdéseit is érintették. (Az első francia grammatikák a XVI. században íródtak.) Statisztikai adatok azt mutatják, hogy a francia mondatok belső rendje valóban sokat változott a XVI. század folyamán, de a szórend ügyében csak jóval később, a XIX. században született meg a végleges és megnyugtató válasz Henri Weiltől a mondatok tematikus és rematikus részének fölismerésével (Weil 1844).

Az eddig tárgyalt három pontra visszatekintve azt mondhatjuk, hogy Dolet nem egyetlen szempont köré építette ki elvárásait. Az első két pontban a nyelvi anyag tökéletes megértését kívánja meg, és tökéletes nyelvismeretet vár el a fordítótól, azaz a nyelvre vonatkozó tudásról beszél. A harmadik pont túllép az ismeretek szintjén, és a tárgyi tudás helyett a gyakorlati megvalósítás mikéntjére vonatkozóan (nem szó szerint, hanem szabadon) közli elvárásait. Most a negyedik és az ötödik pontban egy újabb szemponttal bővíti követelményei rendszerét.

A negyedik pontban Dolet azt várja el a fordítótól, hogy a lefordított szöveget értékében tartsa meg az eredeti szöveg színvonalán még akkor is, ha nem kiművelt nyelvre fordít, hanem korának valamelyik népi nyelvére. Ezzel kapcsolatban a nyelvek két fajtájáról ír – a kiműveltekről (latin, görög) és a fejlődésben lévő (népi) nyelvekről –, és hangsúlyozza, hogy az utóbbiaknak is vannak olyan értékeik, amelyekben nem maradnak el a klasszikus nyelvektől. Ezek érvényesítésére mindenekelőtt az új szavak megalkotásakor van lehetősége a fordítónak, még hozzá úgy, hogy nem veszi át a görög vagy latin alakokat, helyettük népnyelvi megfelelőket keres, vigyázva arra, nehogy rossz, a tényleges nyelvhasználatot sértő alakokat alkalmazzon. Ezzel a javaslatával Dolet eltér mindattól, amit humanista kortársai javasolnak. Az igazi humanista szellemet ebben a kérdésben nem ő, hanem Joachim du Bellay képviseli, aki azt ajánlja, hogy a népnyelv (a francia) gazdagítása érdekében a fordító használja föl és adaptálja a nagyszerű görög és latin szavakat: „Látogass el a régiekhez és foszd meg őket a gazdagságuktól”, mondja a *Défense et illustration de la langue françoysse* című, 1549-ben kiadott munkájában (du Bellay I. könyv VIII). Hozzá képest Dolet felfogása akár modernnek is mondható, hiszen gondoljunk csak a számítástechnika – még mindig nem teljes – magyar szókincsének a kialakulására.

Az ötödik pontban Dolet tovább folytatja a helyes népnyelvi alak kialakítására vonatkozó elvárásait. Míg korábban a teljes értékű megértésről beszélt, itt most egy teljes értékű népnyelvi forma kialakítását várja el a fordítótól. Ezt sze-

rinte csak akkor éri el, ha mindig tekintettel van a „szónoki ritmus”-ra. Az általa használt francia kifejezés („*nombres oratoires*”) Norton szerint a szöveg szavainak olyan kapcsolatára és a szöveg olyan egységeire utal, amelyek nemcsak az emberi lélekben, hanem a fülben is kellemes hatásokat váltanak ki. Nem kétséges, hogy ilyen hatásokat csak egy retorikailag kiművelt nyelvvvel lehet elérni, de ezzel a tulajdonsággal az akkori francia nyelv – más népi nyelvekhez hasonlóan – még nem rendelkezett. Ha visszagondolunk arra, hogy Dolet egy nagyobb terjedelmű francia stilisztika kidolgozását vette tervbe, és a jó fordításra vonatkozó tanácsai csak ezen belül kaptak volna egy fejezetnyi helyet, nem nagyon tévedhetünk, ha azt állítjuk, hogy a fordításra vonatkozó mondanivalójának lényegét dolgozatának utolsó két pontja tartalmazza. Egy ilyen vélekedést csak tovább erősít az a tény, hogy a 4. és 5. pont hosszabb, mint az első három.

Dolet dolgozata nem váltott ki különös hatást kortársai körében, szinte meg sem emlékeznek róla. Az eddigiek során mégis azért vettük kiindulási alpnak a francia reneszánsz fordítások elemzésében, mert Norton szerint ő képviselte a XVI. század első felének fordítási szokásait. Norton véleményével nem mindenki ért egyet. Van, aki a szó szerinti fordítást ugyanolyan jellemzőnek találja a korra, mint a szabadot, és vannak, akik mindkét gyakorlatot egyaránt jellemző módon alkalmazva találják. Akármi legyen a tényleges helyzet, tény, hogy a század második felében egy újfajta fordítási mód jelent meg: a szabad fordításnak egy olyan változata, amely a fordító elsőbbségi jogát vallotta, és az eredetihez való hűséget mellőzve olyan fordításokat hozott létre, amelyek a fordító egyéniségét kihangsúlyozva nem fordításnak, hanem eredeti alkotásnak tűntek. A fordító egyéniségének szerepét tulajdonképpen sosem mellőzték a fordítások elemzése során. Cicero szerint a fordítás éppen abban különbözik (a fordításnak nem számító) tolmácsolástól, hogy szónoki munka eredménye, amelyben nemesebb, de ha lehet még teljesebb formában kell az eredeti szöveg értékeit kifejezésre juttatni. A jelentés elsődlegességének hangsúlyozásával Szent Jeromos tulajdonképpen szintén a fordító egyéniségének fontosságát ismerte el a nem szentírási szövegekben. (A fordító szerepének fontosságára mutat rá az is, hogy az akkoriban használt *interpretare* a „fordítani” mellett „értelmezni” jelentéssel is rendelkezett.)

A forrásnyelvi szöveg eredetiségét és pontosságát még a középkorban sem tartották különösen fontos kérdésnek. Az egyházatyák munkáit a hozzájuk írt kommentárokkal együtt fordították, azonos értékűnek véve őket. Fordítások fordítását is az eredeti munka fordításának fogadták el, Arisztotelész munkáit például arabból fordították latinra, és ugyanazt a szöveget (pl. Aesopus meséit) a legkülönbözőbb „fordítási változatok”-ban alkalmazták az iskolákban. A szerző személyét és a fordítandó szöveg megbízható eredetiségét legelőször a humanisták tartották igazán fontosnak, és ennek fontosságáról fordításaik elkészítése során sosem feledkeztek meg. Nem véletlen, hogy a fordításra régóta használatos *interpretatio* szót a humanista Bruni cserélte föl először a *translatio* kifejezéssel, amely azután több népi nyelvben is használatos szó lett. A XVI. század második felében sok francia fordító túltette magát a fordítóktól elvárt kötöttségeken, és nem fordítónak, hanem egy eredeti szöveg írójának tekintette magát. Mivel ennek az eljárásnak elvi vonatkozásaival akkoriban még nem,

hanem csak a XIX. században foglalkoztak érdemlegesen, nem kívánjuk ezt a gyakorlatot elemezni, hanem a korszakra (és Dolet munkájára) inkább jellemző kérdést fogjuk körüljárni, hogy valójában milyen viszony található a szó szerintinek és a szabadnak nevezett fordítási módok között.

Érdekes módon, mind a szó szerinti, mind a szabad fordítás hívei egyforma magabiztossággal hivatkoznak arra, hogy a joggal követelhető fordítási hűséget az ő módszerükkel lehet a legjobban elérni. A szabad fordítás szerint a hűség mindenekelőtt a tartalmi azonosságon alapul. A szabad fordítás már kezdettől (Cicerótól) fogva a nyelvi nevelésnek legértékesebb területével, a retorikával állt kapcsolatban, és minden szövegtípus fordítására tudott szempontokat adni, amivel lehetővé tette, hogy a tartalmi kötöttség keretein belül megfelelő szabadsággal gazdagítsa a célnyelvet. Szegényes szókinccsű nyelvre csak ezzel a módszerrel lehet kielégítő értékű fordítást adni.

A szó szerinti fordítás képviselői számára az eredeti szöveghez való hűséget mi sem biztosítja jobban, mint az, hogy a két szöveg következetesen a lehető legnagyobb mértékben egyezik egymással. A szó szerinti fordítás nemcsak egy tárgyyszerű, közvetlen összehasonlítást tesz lehetővé, hanem arra is lehetőséget ad, hogy a fordítás szövegében fölvetődő valamilyen bizonytalanság tisztázása érdekében sokkal egyszerűbben fordulhassunk az eredeti szöveghez, mint ahogyan ez a szabad fordítás esetében megtehető. Ugyanakkor a szó szerinti fordításnak olyan előzményei is vannak, amelyeknek eredményeit a fordítás során szinte rendszeresen hasznosítani lehet: azokra a tapasztalatokra gondolok, amelyekre a nyelvtanulásban alkalmazott tanfordítások során tesz szert mindenki. Az idegen nyelvből végzett tanfordítások lefordított szövegei akkor lesznek jelentésükben is megbízhatóak, ha a fordítás során a forrásnyelv (grammatikai) alakzatait mindig a pontos megfeleltetési szabályok alapján adjuk vissza a célnyelvben. (A francia humanisták közül többen is írtak összehasonlító szókapcsolati megfeleltetéseket tárgyaló munkákat.) A szabályszerű megfeleltetések alkalmazása teszi lehetővé a tanuló számára, hogy az ismeretlen idegen szöveget a célnyelven (a saját anyanyelvén) valóban megértse. Egy igazi fordítás természetesen sosem azonos a tanfordítással, de még a nagyon gyakorlott fordító sem állíthatja, hogy munkája során nem találkozott még olyan szövegrészlettel, amelynek teljes megértése ne okozott volna gondot számára. A tanfordítás szabályai ilyenkor mindig segítenek. Nézzük most meg néhány példán, hogyan és mennyiben különböznek egymástól a szabad és a szó szerinti fordítással kapott szövegek.

Már korábban szó volt arról, hogy a fordítás során a fordító a forrásszöveg megértésével párhuzamosan eljut arra a pontra, hogy egyszer csak kialakul benne az idegen szöveg magyar nyelvű megfelelője, amelyet azután papírra vet. Nem kétséges, hogy a fordításnak ez a módja nem a szó szerinti fordításnak felel meg, hanem az értelem szerinti vagy szabad fordítás eljárásának. Azt is tudjuk, hogy Bart István nemcsak a fordítás elméleti kérdéseinek ismerőjeként jelenthette ki a fent idézett gondolatokat, hanem gyakorlati fordítóként szerzett tapasztalatai alapján is. Nézzük most meg néhány példán, miben különböznek az általa és mások által értelemszerűen fordított mondatok egy szó szerintinek nevezhető fordítási mód eredményétől. Első példánk George Steiner 1975-ben megjelent *After Babel* című művéből származik Bart István fordításában:

We have no sound basis on which to argue that extinct languages
Semmilyen alapon nem állíthatjuk, hogy a kihalt nyelvek

failed their speakers that only the most comprehensive or those
nem megfelelően szolgálták beszélőiket, illetve hogy csak a legátfogóbb vi-
lágképpel

with the greatest wealth of grammatical means have endured.
és a leggazdagabb nyelvtani eszköztárral rendelkező nyelvek maradtak
fenn.

(Steiner 1975, Bart 2005)

Állítsuk e mellé a fordítás mellé a hasonló fölfogást valló Vajda Endre
Winckelmann művéből készített fordításának egyik részletét:

Gehe mit deinem Geiste in das Reich unkörperlicher Schönheiten
Lépj be szellemeddel a testtelen szépségek birodalmába,

und versuche, ein Schöpfer einer himmlischen Natur zu werden,
és igyekezz egy már mennyei természet teremtményévé válni,

um den Geist mit Schönheiten, die sich über die Natur erheben, zu
erfüllen;

hogy szellemedet a természet fölé emelkedő szépségekkel telítsd;

denn hier ist nichts sterbliches, noch was die menschliche Dürftigkeit
erfordert.

mert nem találsz itt semmi mulandóra vagy olyasmire, amit az emberi szű-
kösség megkíván.

Keine Adern noch Sehnen erhitzen und regen diesen Körper,
Sem erek sem inak nem hevítik és mozgatják azt a testet,

sondern ein himmlischer Geist, der sich wie ein sanfter Strom ergossen,
hanem valamilyen mennyei szellem, mely szelíd folyamként szétáradva,

hat gleichsam die ganze Umschreibung dieser Figur erfüllt.

úgyszólván teljesen betölti az alak körvonalait.

(Winckelmann 1986, Vajda 1976)

Az alábbiakat szintén Bart István fordította George Steiner *After Babel* című
művéből:

Benjamin founds his metaphysic of translation on the concept of
'universal language'.

Benjamin az „egyetemes nyelvre” alapozza a fordítás metafizikáját.

Translation is both possible and impossible ...

A fordítás egyszerre lehetséges és lehetetlen ...

This antinomy arises from the fact that all known languages are fragments,
Ez a bizonyos antinómia abból fakad, hogy minden ismert nyelv töredékes,

whose roots, in a sense which is both algebraic and etymological,
s a gyökei, mégpedig algebrai és etimológiai értelemben egyaránt,

can only be found in and validated by ‘die reine Sprache’.
csakis a reine Sprache-ban lelhetők fel és értelmezhetők.

This ‘pure language’ – at other points in his work Benjamin will refer to it
as the Logos

Ez a „tisztá nyelv” – más helyütt Benjamin ama Logosznak nevezi,

which makes speech meaningful but which is contained in no single
spoken idiom

melytől a nyelv jelentést nyer, de amelyet minden ma használatos nyelv
nélkülöz

is like a hidden spring seeking to force its way

– olyan, mint a bűvópatak, mely igyekszik utat törni magának

through the silted channels of our differing tongues.

az összezavarodott nyelvek eltömődött sziklajáratain át.

(Steiner 1975, Bart 2005)

Álljon itt még Tandori Dezsőnek egy fordításrészlete, de Quincey *Confessions of an English Opium-Eater* című művéből:

These preliminary confessions or introductory narrative of the youthful adventures which laid the foundation of the writer’s habit of opium-eating in after-life, it has been judged proper to premise for three several reasons. Három okból is szükségesnek tartom, hogy könyvem bevezető vallomásaiban, vagyis előbeszédemben beszámoljak ifjúkorom élményeiről, melyek a későbbiekben a rendszeres ópiumevéshez elvezettek.

(de Quincey 1886, Tandori 1983)

A közölt részletek mindegyikét (szerzőik felfogása szerint) szabad fordításnak kell tekinteni. Ha a korábban mondottak alapján arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a szabad fordítások a szó szerintiékhez viszonyítva bővítéseket, elhagyásokat és változtatásokat tartalmaznak, akkor komoly kételyeink lesznek arra vonatkozóan, egyértelműen valóban szabad fordításnak kell-e tekintenünk őket. Az első két szövegrész (Bart István és Vajda Endre fordításai)

hűen követik az eredetit, szavaikban megegyeznek vele. Egy apró eltérés csak Winckelmann szövegében található, ahol az utolsó sorban az eredeti „[...] betölti az alak teljes körvonalait [...]” helyett Vajda Endre a kétségkívül helyesebb „[...] teljesen betölti az alak körvonalait [...]” átalakítást használja, de ez a változtatás nem befolyásolja azt a megállapításunkat, hogy a közölt fordítások szó szerintieknek is tekinthetők. A szószerintiség hiányát talán Tandori mondatán lehetne a legtöbb jogon számon kérni. Ha következetesen szó szerint fordítanánk az angol mondatot, a következőket kapnánk: *Bevezető vallomásomat, azaz előbeszédemet ifjú korom élményeiről, amelyek a későbbiekben a rendszeres ópium-ézéshez vezettek el, három okból is szükségesnek tartom.* Ez a fordítás nemcsak szavaiban, de szórendjében is követi az eredetit. Bár grammatikai szempontból nem tekinthetjük hibásnak, vét a szó szerinti fordításban is érvényes alapkövetelmény ellen, hogy mindig tekintettel kell lenni a célnyelvben megkívánt helyes szövegalkotásra. A fenti szó szerinti változatban az állítmány túlságosan távol van tárgyától és a határozói alakú jelzőhöz való indokolatlan és túlzott ragaszkodás szinte áttekinthetetlenül tömörre teszi a mondatot. A szórendi változtatással és a tagmondatos átalakításokkal Tandori könnyedebbé, érthetőbbé és a magyar mondatszerkesztés szabályaihoz igazodóvá teszi az eredeti mondatot. Ugyanakkor a szószerintiség elvárásainak is eleget tesz.

Bart István második mondatában két eltérést találunk az angol eredetihez képest. A „[...] which is contained in no single spoken idiom [...]” cselekvő igealakos fordítása az „[...] amelyet egyetlen ma használatos nyelv sem tartalmaz [...]” lenne, de helyette a szövegben az „[...] amelyet minden ma használatos nyelv nélkülöz [...]” szerepel. Mennyiben tekinthető ez a változat a fentebb mondottak alapján szó szerintinek, illetve milyen következtetések vonatkoznak le az ilyen megoldásokból a kétféle fordítási mód viszonyára és értelmezésére vonatkozóan? Már korábban is szó volt arról, hogy a „szó szerinti” és az „értelem szerinti”, illetve a „szó szerinti” és a „szabad” elnevezés nem fejezi ki a kétféle fordítási mód lényeges tulajdonságait: a szó szerinti fordításnak is értelem szerintinek kell lennie, és a szabad fordítás sem függetlenítheti magát az eredetitől. Úgy tűnik, sokkal közelebb jutunk a kétféle fordítás jellemzéséhez, ha az egyiket *szintetikusnak*, a másikat *analitikusnak* nevezzük. A szintetikus a szavakból, illetve a mondatot fölépítő egységekből indul ki, és ezek összekapcsolásával (szintézisével) jut el az egész megértéséhez és kifejezéséhez, az analitikus viszont az egészet ragadja meg, és abból kiindulva, a birtokba vett megértett egésznek analitikus szétbontásával alkotja meg a tényleges mondatot. Az így megfogalmazott jellemzés szembeállítja ugyan a kétféle fordítási módot egymással, de ellentétet valójában nem támaszt közöttük, hiszen a szintetikus fordítás sem nélkülözi az egész megértését, és a jelentésből kiinduló analitikus fordítás is részeiből rakja össze a tényleges mondatot.

A szintetikus fordítás felhasználja a szövegből és annak szituációjából vett előzményeket, és már az első szótól kezdve sejti a mondat és a szöveg értelmét, hiszen ennek ismerete nélkül, tisztán a grammatikai összefüggésekre támaszkodva nem tudná minden esetben a nyelvi és lefordítandó egységeket fölismerni. A különbség a kétféle fordítási mód között a megértés és a szövegépítés két fajtájának, az intuitív és az elemző eljárásnak különbségeiből adódik, azonosságuk viszont a közös vonásokból származik.

A mondat- és szövegépítésnek ez a két eltérő módja már korábbi időkből ismeretes a nyelvészetben. Herman Paul szerint a mondatokat részekből rakjuk össze, és ebbeli nézeteinek megvédése érdekében hosszasan vitázik Wundt-tal, aki szerint a mondatokat éppenséggel fordított eljárással, az egységes gondolat lebontásával szerkesztjük meg (Paul 1880, 1995: 121–124).

Balázs János a szövegszerkesztés módjait elemezve kétféle mozgásról beszél. Az egyik a központi gondolat meglétéből, mint elérendő célból indul ki, a másik a cél megvalósításához szükséges elemeket ragadja meg, és azokból építkezik. Arisztotelészre hivatkozva az elsőt *poétikusnak*, a másodikat, a kívülvilágban végbemenőt *praktikusnak* nevezi (Balázs 1985: 38–39). Mind a két elgondolás alátámasztja azt a nézetünket, hogy a fordítási módokat analitikus és szintetikus eljárások alapján különböztessük meg egymástól. A mondat értelmének lebontásakor az analitikus fordításnak – ha valóban fordítás akar lenni – tekintettel kell lennie az eredeti mondat egységeire, a szintetikus pedig nem válthatja át az egységeket úgy, hogy a kapott egész jelentése más legyen. Jó példa erre Tandori Dezsőnek a már említett fordítása, amely más sorrendben ugyan, de ugyanazokat a szavakat használja, mint az összehasonlításra lehetőséget nyújtó, mellékelt szintetikus változat.

Az értelem egészéből kiinduló analitikus és az egységekből építkező szintetikus eljárás azonban – szinte automatikusan – eltéréseket is hozhat a fordításokba. Ez teszi érthetővé Bart István fentebb említett változtatását, de ebből magyarázható az a sajátos megoldása is, amelyet ugyanennek a mondatnak a végén alkalmaz. Az angol eredetinek (*is like a hidden spring seeking to force its way through the silted channels of our differing tongues*) a szintetikus haladó fordítása ugyanis: *olyan, mint egy rejtett forrás, amelyik eltérő idiómáink sóderágyas medreiben igyekszik utat törni magának*. Steiner szövegeinek és szövegezési módjának ismerete nagyon természetes módon készítheti az analitikus fordítót arra, hogy a magyarban eléggé nyersnek ható szintetikus eljárás szavai helyett a jelentés egészéből egy azonos értékű, de sokkal kellemesebb hangzású, a szerző stílusának jobban megfelelő megfogalmazáshoz jusson el. A kétféle fordítási mód nem ellentéte egymásnak, hanem eljárási változatok csupán, amelyek a fordítandó szövegek különbségeiből, illetve a fordító egyéniségéből fakadva eredményeznek egymástól jellegzetesen eltérő változatokat. (Egyébként, a fordításelméletnek lehetne feladata, hogy példákön szemléltetve tisztázza, milyen különbségekhez vezet eltérő jellegük miatt az analitikus és a szintetikus eljárás.)

Az elmondottak után – a francia reneszánsz előremutató fordításelméleti állásfoglalásait követve – még arra a kérdésre kellene kitérnünk, milyen területre terjednek ki a fordítás elvi kérdéseit tárgyaló vizsgálódások. A választ nyilván annak megfelelően fogalmazhatjuk meg, hogy mit értünk *fordítás*on. Ennek a magyar *-ás* végű főnévnek három jelentését különböztethetjük meg: 1) jelentheti azt a szöveget, amelyet a fordítási művelet eredményeként kaptunk; 2) jelentheti az a viszonyt, amely a kiindulási szöveg és a fordítással létrehozott új szöveg között van; 3) jelentheti magát a műveletet, amellyel az új szöveget létrehozuk. (A negyedik jelentéstől, hogy a *fordítás* irodalmi műfaj is jelenthet, jelen esetünkben eltekinthetünk.) Mit mondhatunk a három jelentésnek megfelelő vizsgálódási területekről?

Első jelentésében a fordítás rögzített, általában véve írott nyelvi entitás, azaz: morféma, szó, mondat, szöveg. Hangoz anyagok nem számítanak fordításnak hacsak nem a rögzített anyagnak felolvasott változatáról van szó. A fordítás, mint írott szöveg többféle szempontból eltér a nem fordításnak számító szövegtől. Az eltérés függhet az eltérő forrásnyelvtől, de függhet a szövegfajtatól is. Az eredeti és a fordított szövegek közti eltérések kérdéseivel az utóbbi időkben egy külön nyelvstatisztikai vizsgálati forma, a korpusznyelvészet foglalkozik. Eltérések minden bizonnyal még akkor sem küszöbölhetők ki teljes mértékben, ha a fordító a célnyelven egy minden ízében eredeti alkotás benyomását keltő fordítást kíván létrehozni. A fordítás és az eredeti alkotás közötti különbség az oka annak, hogy az előbbit a nyelvészek nem tekintik autentikus nyelvváltozatnak.

A fordításelmélet területére tartozó legfontosabb ismereteket a fordítási viszonyra vonatkozó megállapítások teszik ki. A fordítás kétpólusú viszony, és két eltérő nyelvhez tartozó szöveg között áll fenn. A korszerűbb vagy olvasmányosabb formába hozott egynyelvű átírásokat nem szabad fordításnak tekinteni. A fordítás a primer viszonyok közé tartozik, tartalmát nehéz meghatározni, de meglétét (vagy hiányát) mindenki fölismeri, aki megfelelő szinten ismer két nyelvet. Mindenekelőtt azzal tudjuk érthetővé tenni, ha megadjuk, mit nem tekinthetünk fordításnak. A fordítás nem azonos egy más nyelvű átfogalmazással (parafrázissal), nem magyarázata az eredetinek, nem átírás (pl. ékírásból latin betűs alakra), nem ismertetése egy idegen nyelvű szövegnek és nem (alkalmi jellegű) tolmácsolás. A fordítás két pólusa – a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg – között egy sajátos kölcsönösségi viszony áll fenn. A kölcsönösséget az összevető nyelvészetben és irodalomban kidolgozott azonosságokkal tudjuk leírni, melyek egyaránt vonatkoznak a szöveg formájára és tartalmára. Általános érvényű leírás a fordításoktól megkövetelt azonosságról még nem készült, és minden bizonnyal nem is készíthető el, mert ennek terjedelme és tartalma függ az adott szövegek műfajától, jellegétől, a fordítás céljától, a fordítással szemben támasztott igényektől, a forrásszöveg korhoz kötöttségétől, az egyes történelmi korszakok elvárásaitól és magától a fordítótól. A fordításokban megvalósuló azonosság terjedelméről és részleteiről a nyelvészetre támaszkodó fordítástudomány ad felvilágosítást. Ennek feladatai közé tartozik még a pontos, megbízható, hű, autentikus, hivatalos fordítások mibenlétének, megvalósulási feltételeinek tisztázása is. A fordítási viszony meglétét esetenként kell elbírálni kellő hozzáértés birtokában.

A fordító mindig csak a szöveg megértése után kezdhet neki a fordításnak. Bár a szavak, mondatok, szövegek megértése igen összetett tevékenység, nem kétséges, hogy a részek megértése és a részjelentések összesítése és egységesítése nagyon fontos részét képezi mindennek. Nem kétséges, hogy a szintetikus és az analitikus fordítás nem különböznek ebből a szempontból egymástól. Eltérésük abból adódik, ahogyan a célnyelvi szöveget megalkotják: a szintetikus fordító a részek azonosításával (ezt nem teheti, csak az egésznek valamilyen előzetes megsejtéséből, ismeretéből kiindulva) együtt azok fordítását is megadja, míg az analitikus fordító csak az egészet megértve alkotja meg azokat a részeket, amelyekből mondatát összerakja. Mint láttuk, a kétféle fordítási mód

nem vezet egymással merőben ellentétes, illetve lényegesen különböző fordításokhoz. Ettől függetlenül az is nyilvánvaló, hogy a kétféle eljárás alapjaiban tartalmaz olyan vonásokat, amelyek kihatnak a fordításra. Egészen kézenfekvő, hogy a szintetikus fordítás jobban kötődhet a forrásszöveg részeihez, mint az analitikus. Vajda Endre a fentebb közölt (analitikus) fordításában a *Lépj be* kifejezéssel kezdi Winckelmann mondatát, holott az eredeti a *Gehe* igével indul. Ennek közvetlenül a *menj* felel meg a magyarban, és nem kétséges, hogy egy szintetikus fordításban a *lépj be* helyett a – nem kifogásolható – *menj be* lehetne az adott mondat élén. A részek közvetlen hatása Vajda Endrénél az egész teljességén szűrődik át, aminek hatására egy tetszetősebb megoldáshoz jut el, de lemond a közvetlen megfeleltetés nem fölösleges igényéről.

Az eddig bemutatott példák alapján kijelenthetjük, hogy az analitikus fordítás tetszetősebb megoldásokhoz vezet(het), mint a szintetikus, de a „tetszetős” mibenlétét nem könnyű meghatározni. Fordítások elvi kérdéseivel foglalkozó írások szerzői az analitikus fordításoktól várják el azokat a kisebb-nagyobb változtatásokat, amelyek „valódi” fordításokat adnak. Cicero fordítója használjon rétori tudást, keljen versenyre az eredeti szerzővel és alkosson tökéletesebbet nála. Bruni szerint egy fordítás sem lehet tökéletes, ha nem kelti fel az olvasóban a szép szövegtől elvárt hatást. Dolet elvárását, hogy a szöveg a tartalmi hűség mellett a fülnek is legyen kellemes, analitikus fordítással lehet igazán teljesíteni. Nem kétséges, hogy az igazán szép fordításokhoz az analitikus út szinte nélkülözhetetlen, de azért adott esetben az említett elvárások teljesítése akár a kölcsönös azonosság követelményét is sértheti (pl. Faludy György Villon-fordításai).

A fordítás menetére vonatkozó ismeretek elsajátítása akkor jelent igazi tudást, ha azokat a fordító a gyakorlatban is érvényesíti. Elvárhatjuk-e ezért, hogy minden fordító egyforma készséggel tudjon analitikusan és szintetikusán is fordítani? Egy ösztönös válasz azt mondhatja velünk, hogy a fordítási mód a fordító egyéniségének következménye, azaz mindenki vagy analitikusan, vagy szintetikusán fordít, és a két eljárás különbségei miatt nem tud az egyikről a másikra áttérni. Viszont, mivel bizonyos szövegeket (például napjaink EU-szövegeit) csak szintetikusán szabad, másokat meg (pl. verseket, szépirodalmi szövegeket) jóformán csak analitikusan lehet fordítani, akkor az előbbi nézet egyúttal azt is jelentené, hogy a fordítók szövegfajtákhoz vannak kötve. Lehet, hogy ez a gyakorlatban így van, de a fordítástudománynak mindkét módszer elsajátítására kell ösztönöznie.

Irodalom

- Balázs J. 1985. *A szöveg*. Budapest: Gondolat Kiadó.
 Bart I. 1981. A mérce. In: Bart I., Rákos S. (szerk.) *A műfordítás ma*. Budapest: Gondolat Kiadó. 237–272.
 du Bellay, J. 1549. *Défense et illustration de la langue françoise*. Paris: Didier
 Dolet, E. 1540. *La manière de bien traduire d'une language en aultre*. Lyon.
 Foucault, M. 2000. *A szavak és a dolgok*. Budapest: Osiris Kiadó. Ford.: Romhányi Török Gábor.

- Gadamer, H-G. 1984. *Igazság és módszer*. (Ford.: Bonyhai Gábor). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hankins, J. 2006. *Humanism in the vernacular; the case of Leonardo Bruni*. Brill's Studies in Intellectual History. Vol. 136. Leiden: Brill.
- Herman J. 1966. *A francia nyelv története*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hermans, T. 2013. *Etienne Dolet; Translation in History*. UCL Lectures Series, IATIS.
- Klaudy K. 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”. *Magyar Nyelvőr* 125. évf. 2. szám 145–152.
- Klaudy K. 2004. Az EU-szakszövegek fordításának oktatása In: Dobos Cs. (szerk.) *Miskolci nyelvi mozaik*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó 11–24.
- Mauritio, P. G. 1995. Leonardo Bruni y su tratado De interpretatione recta *Cuadernos de Fililogia Classica. Estudios latino*. No. 8. Madrid: Servicio de Publicaciones UCM.
- Norton, Glyn P. 1984. *The ideology and language of translation in renaissance France and their humanist antecedents*. Genève: Librairie Droz.
- Paul, H. (1880)1995. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Max Niemeier Verlag.
- Powell, A. 2012. *From Latin to French: Etienne Dolet (1509–1546) and the Rise of the Vernacular in Early Modern France*. Senior Theses. Hartford: Trinity College.
- Scaglione, A. 1972. *The classical theory of composition*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Szabó E. 1968. *A műfordítás*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Weil, H. 1844. *L'ordre des mots*. Paris: Joubert.

Források

- De Quincey, Th. 1886. *Confessions of an English Opium-Eater*. London: Routledge and Sons edition.
- De Quincey, Th. 1983. *Egy angol ópiumevő vallomásai*. (Ford.: Tandori Dezső) Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Steiner, G. 1975. *After Babel*. Oxford: Oxford University Press.
- Steiner, G. 2005. *Bábel után 1*. (Ford.: Bart István) Budapest: Corvina.
- Winckelmann, J. J. 1986. Beschreibung des Apollo im Belvedere. In: *Winckelmanns Werke in einem Band*. Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag
- Winckelmann, J. J. 1973. A belvederei Apolló (Ford.: Vajda Endre) In: Kampis L., Németh L. (szerk.) *Képek és nézők*. Budapest: Gondolat Kiadó. 62–73.

Internetes forrás

- Bruni, L. A. 1424/1426. *De interpretatione recta*. Letöltve: 2013. nov.
http://wikisource.org/wiki/de_interpretatione_recta